

Mārtiņš Mintaurs

Dr. hist., vēsturnieks;

Latvijas Nacionālā bibliotēka

Dr. hist., historian;

National Library of Latvia

E-pasts / e-mail: martins.mintaurs@lnb.lv

ORCID: [0000-0002-7294-2270](https://orcid.org/0000-0002-7294-2270)

DOI: 10.35539/LTNC.2025.0058.07

Refleksijas par vēsturi Ēvalda Vilka stāstos "Divpadsmit kilometri" un "Pusnakts stundā"

Reflections on History in Stories *Twelve Kilometers* and *In the Midnight Hour* by Ēvalds Vilks

Atslēgvārdi:

latviešu literatūra,
padomju okupācija Latvijā,
historiogrāfija,
cenzūra,
morāle,
holokausts

Keywords:

Latvian literature,
Soviet occupation in Latvia,
historiography,
censorship,
morality,
Holocaust

Raksts sagatavots valsts pētījumu programmas projektā
"Naratīvs, forma un balss: literatūras iesakņotība kultūrā un sabiedrībā"
(projekta Nr. VPP-LETONIKA-2022/3-0003).

Kopsavilkums

Pētījumā analizētas latviešu rakstnieka Ēvalda Vilka pārdomas par vēstures izpētes jēgu un iespējām, kas ietvertas 20. gadsimta 60. gados sarakstītajos un publicētajos stāstos "Divpadsmit kilometri" un "Pusnakts stundā". Attēlojot dažādus notikumus Latvijā Otrā pasaules kara laikā (holokausta norise lauku viensētā mikrovēstures līmenī) un padomju okupācijas režīma politiku pret iedzīvotājiem staļinisma periodā, Vilks izmantoja noteiktus literāros sižetus, lai reflektētu par indivīda atbildību eksistenciāli nozīmīgās situācijās vēsturisko pārmaiņu apstākļos. Stāstu tapšanu un to recepciju būtiski ietekmēja gan to autora biogrāfija, gan laikmeta sociālpolitiskais konteksts, šī ietekme atspoguļojās literatūras kritiķu un Komunistiskās partijas amatpersonu dažādajā attieksmē pret minētajiem prozas darbiem. Par spīti cenzūras noteiktajiem ierobežojumiem, literāra teksta formāts deva iespēju Vilkam šajos stāstos noraidīt shematisko, padomju ideoloģijas prasībām pakļauto vēstures koncepciju, pretstatot tai ideju par pagātnes izpēti kā tagadnes pārstāvju morālu pienākumu, kas veido vēstures rakstīšanas pamatojumu. Šāda pieeja padara Vilka prozu un publicistiku par nozīmīgu padomju okupācijas perioda vēstures avotu, kas atspoguļo gan Padomju Savienības sociālajai dzīvei kopīgos procesus, gan šo procesu specifiku padomju režīma okupētajā Latvijā.

Summary

The study analyses reflections on the meaning and possibilities of historical research in the stories *Twelve Kilometers* and *In the Midnight Hour* written and published by Latvian writer Ēvalds Vilks in the 1960s. Depicting various events in Latvia during the World War II (Holocaust in rural area at the level of micro-history) and the Soviet policies in Latvia during the Stalinist period, Vilks used certain literary plots on the responsibility of an individual in existential situations during significant historical changes. Both the stories and their reception in public were significantly influenced by author's biography and the general context of the era. Despite the limitations imposed by censorship, the literary text enabled Vilks to avoid the schematic Soviet concept of history in these stories, contrasting it with the idea of exploring past as a moral duty that forms the basis for writing history. This approach makes Vilks' prose an important source of history of the Soviet occupation period of Latvia.

levads

Rakstnieka Ēvalda Vilka (īstajā vārdā Ēvalds Lācis, 1923–1976) darbs latviešu literatūrā saistīts ar padomju okupācijas periodu, kad Vilka daiļrade tika aplūkota gan sociālistiskā reālisma estētikas kontekstā, gan kritizēta par dažu viņa tekstu neatbilstību Padomju Savienības Komunistiskās partijas (PSKP) ideoloģijas prasībām. Rakstā aplūkoti divi Vilka stāsti “Divpadsmit kilometri” (1963) un “Pusnakts stundā” (1968), kas ietver rakstnieka pārdomas par vēsturi un iezīmē būtiskus pieturas punktus viņa prozā. Tajos atklājas rakstnieka attieksme pret paša deklarēto cilvēka vēsturiskās atbildības imperatīvu laikā no PSKP XX kongresā aizsāktās destalinizācijas politikas un ar to saistītā “atkušņa” sākuma 1956. gadā līdz Padomju Savienības organizētajai Varšavas pakta valstu invāzijai Čehoslovākijas Sociālistiskajā Federatīvajā Republikā un komunistiskā režīma reformēšanas centieniem likvidācijai 1968. un 1969. gadā. Šāda aplūkojamā perioda hronoloģija fiksēta gan laikabiedru vēlāk publicētajās piezīmēs (Vails, Geniss 2006: 5), gan akadēmiskajos pētījumos par tā saukto 60. gadu laikmetu Padomju Savienībā (Swain 2021: 154, 155) un tiek izmantota arī šajā rakstā.

Var apgalvot, ka padomju režīma ideologu un literatūras kritikas attieksme pret Vilka daiļradi latviešu literatūras vēsturē ir labi izpētīta. Rakstnieka biogrāfijai ir veltīti vairāku literatūrzinātnieku darbi, piemēram, Vilka kopoto rakstu izdevuma sastādītāja un komentāru autora Harija Hirša (1937–2007) apcere par rakstnieka dzīvi (Hiršs 1986), bet Ildze Kronta (1940–2017) žurnālā “Jaunā Gaita” dažus gadus vēlāk izvērtējusi Vilka pretrunīgās attiecības ar padomju režīmu (Kronta 1989). Nesen publicētais Zandas Gūtmanes raksts veltīts holokausta tēmas atspoguļojumam stāstā “Pusnakts stundā” (Gūtmane 2022: 66–72), bet Jāņa Ogas pētījums iepazīstina ar līdz šim nezināmiem rakstnieka dzīves faktiem un viņa literārā mantojuma recepciju padomju režīma pastāvēšanas laikā (Oga 2022). Interesi par Vilku viņa simtgades kontekstā apliecināja arī 2023. gada aprīlī organizētā Latvijas Universitātes 81. starptautiskās zinātniskās konferences sesija “Jokdaris un lelle: rakstnieks padomju laikā un telpā”, kur tika analizēta arī citu Vilka paaudzei piederošo latviešu rakstnieku – Visvalža Lāma (1923–1992) un Bruno Saulīša (1922–1970) – daiļrade. Tomēr visnotaļ ir jāpiekrīt Ogam, ka “līdz pat mūsdienām latviešu literatūrzinātnē izpaudies vienkāršots skatījums uz Vilka daiļradi un personību” (Oga 2022: 80), tādēļ raksta mērķis ir pievērst uzmanību Vilka formulētajām pārdomām par vēstures rakstīšanas jēgu, kas ietvertas viņa stāstos “Divpadsmit kilometri” un “Pusnakts stundā”, jo tās atklāj kādu stāstu tapšanas laikmeta kontekstā interesantu un pat unikālu intelektuālās dzīves īpatnību.

Historiogrāfijas un literatūras naratīvi Padomju Savienībā

Lai saprastu Vilka stāstu

nozīmi laikmeta situācijas kontekstā, nepieciešams izvērtēt, kādas bija padomju ideoloģijas prasības vēstures attēlojumam literatūrā, kā arī izprast 20. gadsimta 60. gadu situācijas specifiku Padomju Savienībā un Latvijas PSR.

Minētajā laika posmā nozīmīgas refleksijas par vēstures procesa jēgu akadēmiskajos pētījumos par Latvijas vēsturi nebija sastopamas. Vēstures zinātnē tolaik pilnībā dominēja padomju historiogrāfijas shēmas (Ivanovs 2003: 79, 80), kas veidoja pamatu tādai pagātnes notikumu interpretācijai, kura bija pilnībā atbilstoša komunistiskās ideoloģijas aktuālajām prasībām un balstījās uz vulgarizētu marksisma koncepcijas versiju jeb tā dēvēto marksismu-ļeņinismu. Saskaņā ar to vēstures procesa attīstību nosaka sociālekonomisko formāciju maiņa, valdošajai šķirai realizējot savas ekonomiskās un politiskās intereses (Undusk 2015: 152, 153). Šādā koncepcijā nav vietas nekādai "vēstures metafizikai", jo arī noteiktā laikmetā izplatītie priekšstati par vēstures, mākslas vai literatūras jēgu ir tikai minēto interešu atspoguļojums valdošās šķiras konstruētajā ideoloģijā (Ponomarjovs 1958: 158). Līdz ar to kā literatūrā, tā arī historiogrāfijā noteicošie kritēriji teksta satura novērtējumam bija teksta šķiriskums un partejiskums: tās bija ne tikai estētiskas, bet vispirms politiskas kategorijas (Ovsjaņņikovs, Razumņijs 1965: 230), ar to palīdzību komunistiskais režīms instrumentalizēja mākslu un zinātni savu mērķu sasniegšanai.

To labi raksturo Vilka ironiskā piezīme 1971. gadā Rakstnieku savienības kongresā nolasītajā referātā par to, ka, "bez šaubām, audzināšanas funkcija ir mūsu literatūras pamatfunkcija" (Vilks 1980: 136). Šīs piezīmes zemtekstu var uztvert, salīdzinot to ar atziņu, ko Vilks formulēja kādā 1964. gada nogalē publicētā recenzijā: "Literatūra attīstās un veidojas pēc saviem likumiem, kurus ignorējot, tā pārstāj būt par mākslas paveidu." (Vilks 1980: 66) Telpa starp literatūru kā padomju cilvēka audzināšanas līdzekli un literatūru kā mākslas izpausmi bija tieši tā intelektuālās dzīves teritorija, ko Padomju Savienībā centās organizēt un kontrolēt komunistiskais režīms.

Neuticēšanās oficiālās historiogrāfijas veidotajiem vēstures naratīviem bija raksturīga visiem padomju valsts iedzīvotājiem, kuru dzīves pieredze un kritiskās domāšanas spējas liecināja par citu, no minētā naratīva būtiski atšķirīgu ikdienas realitāti. Apšaubot vēsturnieku piedāvātā pagātnes attēlojuma ticamību, tika uzturēta pārliecība, ka aiz ideoloģiskajām konstrukcijām un meliem slēpjas patiesie fakti par pagātne (Kozlov 2011: 393, 394). Tieši šī iemesla dēļ literatūra kļuva par to nosacīto un neskaidri definēto telpu padomju kultūrā, kur bija iespējams atrast no valdošā režīma ideoloģijas atšķirīgas pagātnes notikumu interpretācijas. Vēstures naratīva

pārvērtēšana Padomju Savienībā sākās “atkušņa” laika literatūrā un turpinājās arī pēc tam, lasītājiem ticot, ka tieši literatūra spēj sniegt atbildi uz eksistenciālajiem jautājumiem par to, kas ir cilvēka dzīve un patiesība (Clark 1981: 189, 190). Latvijas 20. gadsimta vēstures tēmu iesaiste Vilka prozā bija rakstnieka mēģinājums piekļūt patiesībai par spīti cenzūras noteiktajām robežām, kas liedza mainīt tagadnes situāciju, izmantojot publicistiku un citus legālos komunikācijas kanālus.

Vēstures rakstīšana, tāpat kā literāro tekstu radīšana, Padomju Savienībā bija pakļauta politiskās un ideoloģiskās cenzūras kontrolei. Cenzūra un propaganda ir tie instrumenti, ko diktatoriskie režīmi izmanto sevis leģitimācijai apstākļos, kad to tiesības uz varu netiek apstiprinātas vēlēšanu ceļā. Vēstures naratīva cenzēšana kā autoritārajos, tā arī totalitārajos režīmos kalpo manipulācijām ar pagātņi, kas, līdzīgi Džordža Orvela romānā “1984” attēlotajai praksei, nodrošina režīma pastāvēšanu (Baets 2011: 55, 56). Retrospektīvā skatījumā šķiet patiesi pārsteidzoša padomju historiogrāfijas konceptuālā nemainība, ko jau minēto iemeslu dēļ var uzskatīt par vienu no padomju valsts realitātei pašsaprotami raksturīgām iezīmēm. Vēstures rakstīšanu politiskās situācijas izmaiņas PSRS pēc 1953. gada maz ietekmēja, jo komunistiskā režīma leģitimācija prasīja ideoloģisko principu pēctecību, līdz ar to saglabājot neskartu lielāko daļu elementu, kas veidoja padomju historiogrāfijas saturu un teorētisko pamatojumu jau no 20. gadsimta 30. gadu beigām (Kozlov 2011: 386). Šāda situācija saglabājās līdz pat tā sauktajam pārbūves periodam Padomju Savienībā (Banerji 2018: 83–91), kad oficiālās vēstures naratīva sabrukums notika paralēli padomju valsts sabrukumam.

Cenzūras un teksta attiecības

Rakstā izmantoti Vilka stāstu “Divpadsmit kilometri” un “Pusnakts stundā” pirmpublicējumi Latvijas Padomju rakstnieku savienības žurnālā “Karogs”, jo tie sasniedza plašu lasītāju auditoriju un varēja to ietekmēt. Kā zināms, visi publicētie teksti atbilstoši padomju režīmā obligātajai praksei tika pakļauti cenzūrai, kas veica kā estētiskas, tā arī ideoloģiskas manipulācijas ar tiem (Briedis 2010: 129). Tomēr pēc staļinisma perioda beigām cenzūras vara pār sabiedrību vairs nebija visaptveroša. Jāns Undusks (*Jaan Undusk*) apcerējumā par sociālistisko reālismu kā politikas veidošanas instrumentu raksta par cenzūru padomju literatūrā:

Tā retušēja zināmas tematiskās izvēles (trimda, deportācijas, seksualitāte, nacionālais jautājums) un notrulināja politiski saasinātas detaļas, taču pēc publiskās vardarbības noplakšanas bija zaudējusi savu totalitāro spēku. (Undusk 2015: 75)

Taču cenzūras iejaukšanās joprojām varēja būtiski ietekmēt publicējamā teksta saturu, turklāt arī tad, ja runa bija par atkārtotu teksta izdošanu. Stāsta “Divpadsmit

kilometri” atkārtotajā publikācijā stāstu krājumā “Mežonis” 1968. gadā tika izdarīti 24 teksta “labojumi” (Kronta 1989), izņemot no tā ideoloģiski nepieņemamus fragmentus. “Divpadsmit kilometru” cenzēšana ir viens no spilgtākajiem cenzūras darbības piemēriem Latvijas PSR (Briedis 2010: 142–150). Šeit minēsim tikai vienu teksta manipulācijas piemēru, izceļot to treknrakstā. Tas saistīts ar stāstā iekļauto atgādinājumu par Komunistiskās partijas īstenoto teroru pret PSRS iedzīvotājiem staļinisma periodā: “Es viņiem nevaru teikt, **ka noslepkavot godīgu komunistu vai izsūtīt veselu tautu uz Sibīriju ir labs darbs** un ka tas viss ir pilnīgā saskaņā ar marksismu.” (Vilks 1963: 103) Tas pats teikums 1973. gadā publicētajā Vilka prozas izlasē tika saīsināts: “Es viņiem nevaru teikt, **ka likumības pārkāpumi ir labs darbs** un ka tas viss ir pilnīgā saskaņā ar marksismu.” (Vilks 1973: 272) Teikuma pārveidojums liecina par cenzūras mērķi: konkrētu noziegumu raksturojums aizstāts ar tolaik izplatīto eifēmismu par likumības pārkāpumiem, līdz ar to mainot teksta saturu. Padomju politiskajā leksikā kopš PSKP XX kongresa 1956. gadā tos sauca par “sociālistiskās likumības pārkāpumiem” (Ponomarjovs 1958: 282), taču prozas tekstā tas droši vien skanētu pārāk oficiāli. Tādēļ 1973. gada publikācijā lietota sarunvalodai šķietami tuvāka izteiksme, kas stāstā attēlotās situācijas kontekstā tik un tā šķiet mākslīga.

Stāsta “Pusnakts stundā” publikācija 1968. gadā politisku iemeslu dēļ tika aizturēta uz vairākiem mēnešiem (Oga 2022: 85), turklāt “Karogā” publicētais stāsts ievērojami atšķiras no autora manuskripta versijas, kas saglabājusies Latvijas Nacionālās bibliotēkas krājumā (Gūtmane 2022: 70). Padomju Savienībā pastāvošajā attiecību trijstūrī starp teksta autoru, cenzūru un sabiedrību (Kurman 1977: 5–7) visas šī trijstūra malas nebija vienādas, taču ideoloģiskās kontroles mehānisma sekmiņai darbībai bija nepieciešama visu triju elementu kopsakarība. Tā ietvēra gan autora īstenoto pašcenzūru teksta radīšanas laikā, gan politiskā režīma diktētos aizliegumus un ierobežojumus, kas vismaz daļēji mainījās, sekojot aktuālajai ideoloģiskajai konjunktūrai, kā arī sabiedrības, respektīvi, lasītāju, attieksmi pret literatūru.

Cenzūras iejaukšanās skāra arī Vilka literatūras kritikas darbu izlasi, kas tika izdota pēc rakstnieka nāves. Pārpublicējot laikrakstā “Literatūra un Māksla” iespiesto rakstu “No dzīves – par dzīvi!” (Vilks 1964), no tā tika izņemtas vairākas rindkopas par tā dēvēto Staļina personības kultu (Vilks 1980: 66), ko oficiāli bija nosodījis PSKP XX un XXII kongress. Pēc Ņikitas Hruščova (*Nikita Khrushchev*, 1894–1971) atcelšanas no padomju valsts un PSKP vadītāja amata 1964. gada oktobrī sākās pakāpeniska, taču noteikta Staļina vēsturiskās nozīmes “atjaunošana” un līdz ar to – arī viņa valdīšanas laikā īstenoto noziegumu noklusēšana publiskajā telpā. Pārejai no destalinizācijas uz “restaļinizāciju” bija dažādi iemesli, sākot ar bailēm no padomju valsts destabilizācijas, ko varētu izraisīt pārliecīga un nekontrolēta komunistiskā režīma kritika, un beidzot ar Hruščova politisko pēcteču personisko attieksmi pret Staļinu, jo

staļinisma periodā daudzi no viņiem sāka savu sekmīgo karjeru Komunistiskajā partijā (Sokolovs 2004: 115–120). Tāpēc likumsakarīgi, ka no Vilka rakstu izlases (Vilks 1980: 69) pazuda arī viņa pozitīvā atsauksme par 1962. gada novembrī publicēto Aleksandra Solžeņicina (*Aleksandr Solzhenitsyn*, 1918–2008) stāstu "Viena diena Ivana Deņisoviča dzīvē", kas vēsta par ieslodzīto dzīves apstākļiem kādā padomju soda nometnē, jo Solžeņicins 1974. gadā bija izraidīts no PSRS un viņa vārdu publiski minēt nedrīkstēja.

60. gadu sākumā stāstam "Viena diena Ivana Deņisoviča dzīvē" bija būtiska nozīme "atkušņa" laika gaisotnes veidošanā Padomju Savienībā, turklāt tā publikācija notika ar Hruščova protekciju. Tas it kā apliecināja destāļinizācijas politikas neatgriezeniskumu, taču tikai līdz tam brīdim, kamēr Hruščovs atradās pie varas (Kozlov 2013: 190–192, 210–216). Vilka stāsts "Divpadsmit kilometri" uzrakstīts 1962. gada otrajā pusē, laika posmā no jūlija beigām līdz oktobra beigām (Hiršs 1982: 430, 431), tātad vēl pirms Solžeņicina teksta nonākšanas atklātībā. Tādējādi "Divpadsmit kilometru" publikācija atgādināja par destāļinizācijas aktualitāti arī Latvijā, kur šo procesu faktiski jau 1959. gadā nobremzēja nacionālkomunistu atbīdīšana no Latvijas Komunistiskās partijas (LKP) vadības. Zīmīga ir stāsta epizode, kad viens no trim pārgājiena dalībniekiem Viktors Jeruks nejauši uz ceļa sastop piena vedēju – savas māsiņas vīru, kurš Jeruka denunciacijas dēļ ticis izsūtīts uz Sibīriju un tagad ir atgriezies Latvijā (Vilks 1963: 85, 86). Negaidītā tikšanās ar staļinisma terora dzīvo liecinieku izraisa strīdu par to, kāda ir katra laikabiedra personiskā atbildība par "personības kulta" laikā pastrādātajiem noziegumiem. Epizodes noslēgumā Vilks sniedz situācijas vērtējumu, liekot Jerukam izdarīt konformista dzīves uztverei atbilstošus secinājumus:

Viņš atcerējās piena vedēja pelēko acu skatienu, kurā nebija ne pārmetuma, ne aizvainojuma, vienīgi neparasti liels miers. Tāds savāds miers, kas tomēr svilināja vairāk nekā karsta ūdens šalts. Nē. Labāk jau nedomāt par visu to, tā kā tā tur grozīt nekā nevar. Vēsture nav papīra lapa, kur uzšņāpsi nezin ko, bet pēc tam ar gumiju izdzēsīsi. Ildzēst nav iespējams. Var tikai pamēģināt visu to aizmirst. Aizmirst un vairāk nekā. (Vilks 1963: 87)

Līdzīgi stāstā "Pusnakts stundā" izturas latviešu zemnieks Oskars Krūklis un ebreju zēns Haims Cimbals, kurus Vēsture ir augšāmcēlusi no viņpasaules, lai viņi paši varētu pastāstīt Autoram par to, kas īsti notika Valkas apriņķa Lejaspauku mājās 1941. un 1944. gada rudenī.

Krūklis runāja savādā, monotonā balsī, kas bija brīva no jebkādam kaislībām. Ne mirkli nemainījās arī viņa balss intonācija, un man likās – šādā veidā laika mašīna, ja tāda būtu, pierēģistrētu pašus sīkākos notikumus, to izvērtēšanu atstājot kādam citam. [...] Gluži tādā pašā veidā runāja arī Haims Cimbals. Viņš nevienu neapsūdzēja, ne par ko nežēlojās, bet vienkārši stāstīja. (Vilks 1968: 45)

Mirušo atsvešinātais vēstījums dzīvajiem šķiet nedabisks un baismīgs tādēļ, ka šādai izteiksmei trūkst jebkādu emociju, mirušo pasaule ir pilnīgi mehāniska un bezkaislīga. Taču pats svarīgākais ir tas, ka abi cilvēki arī pēc nāves stāsta katrs savu stāstu par notikumiem, kad viņus par tiem izvaicā Autors. Tātad “laika mašīnas” objektivitāte, kas it kā parādās mirušo cilvēku stāstījumu formā, patiesībā ir tikai šķietama, lai gan literatūras kritika apgalvoja pretējo: ka rakstnieks tekstā devis vārdu mirušajiem, nevis dzīvajiem lieciniekiem tieši tādēļ, “lai notikumu varētu izziņāt un attēlot pilnīgi objektīvi” (Poišs 1971: 32), kas taču ir arī vēstures zinātnes uzdevums. Tomēr Vilka teksts šādu interpretāciju nebūt neapstiprina. Pretruna starp dzīvā Autora emocionālo reakciju uz holokausta notikumu aprakstu un Vēstures ciniski ironisko attieksmi pret Autora centieniem par katru cenu nokļūt tuvāk patiesībai par pagātņi stāstā ir ļoti precīzi iezīmēta un pat īpaši izcelta. Vēstures tēls “Pusnakts stundā” parādās saskaņā ar antīkās dramaturģijas *deus ex machina* tradīciju, tā ierodas pie Autora negaidot un iepriekš nebrīdinot, tomēr ar mērķi palīdzēt viņam saprast notikumu gaitu un noskaidrot tās dalībnieku motīvus, taču atklājas, ka tas ir bijis vien Autora sapnis vai halucinācija. Koncentrējoties tikai uz stāsta saturā ietvertās morāles skaidrojumu, šo apstākli var arī nepamanīt. “Pusnakts stundā” sižeta loģika apliecina to, ka pagātnes notikumu būtībai patiesībā nav iespējams piekļūt, izmantojot kriminālizmeklētāja darba metodes, bet visbiežāk vēstures izpēti iztēlojas esam līdzīgu detektīvomāna rakstīšanai, kur galvenais uzdevums ir noskaidrot notikumā iesaistīto personu rīcības motīvus, un to sagaida gan teksta autors, respektīvi, vēsturnieks, gan lasītājs.

Stāstā “Pusnakts stundā” indivīda atbildības tēma aplūkota kontekstā ar holokausta vēsturi Latvijā, iekļaujoties tā laika Eiropas literatūrai kopīgajā tendencē, kas tiecās pārvarēt kolektīvo amnēziju par šiem notikumiem (Gūtmane 2022: 57–60). Tomēr situācija Latvijas PSR bija būtiski atšķirīga no Rietumeiropas tādēļ, ka padomju režīmā holokausta upuru piemiņa būtībā tika pakļauta politiskajai cenzūrai, kas prasīja neizcelt ebreju tautas genocīdu, politiski korekti bija atcerēties tikai par nacistu nogalināto, “etniski neitrālo” padomju pilsoņu traģēdiju kopumā. Tādējādi holokausta Padomju Savienībā netika noliegts, taču holokausta vēsture padomju valsts kontrolētajā teritorijā, ieskaitot okupētās Baltijas valstis, “piederēja pie noklusētajām un ideologizētajām tēmām” (Zelče 2014: 203). Kaut gan holokausta attēlojums latviešu literatūrā Latvijas PSR parādījās jau 50. gadu beigās (Bērziņš 2013), Vilka “Pusnakts stundā” ir pirmais latviešu rakstnieka prozas darbs okupētajā Latvijā, kur uzmanības centrā ir ne tikai notikumu apraksts, bet arī tajos iesaistīto cilvēku – gan holokausta upuru, gan tā īstenotāju – rīcības sociālpsiholoģiskā analīze.

Stāsts “Pusnakts stundā” apliecina, ka Vilku būtībā interesēja jautājums par “ļauņuma banalitāti,” par ko dažus gadus iepriekš Hanna Ārente (*Hannah Arendt*, 1906–1975)

rakstija reportāžā par nacistu virsnieka Ādolfu Eihmana (*Adolf Eichmann*, 1906–1962) tiesas prāvu Jeruzalemē (Arendt 2006). Vilks to formulēja šādi: “Bet mani satriec tieši šis notikuma šķietamais vienkāršums, parastības baismīgums.” (Vilks 1968: 39) Tomēr šis stāsts neķļuva par vienkāršas moralizēšanas piemēru, un jāpiekrīt teologa Haralda Biezā (1909–1995) viedoklim, ka tas “nav arī politiskās filozofijas traktāts par indivīda vietu un atbildību sociālās vides struktūrās” (Biezais 2003: 204). Vilks šajā prozas darbā vaicāja pēc ļaunuma cilvēciskajiem jeb subjektīvajiem un arī tā sistēmiskajiem, vēsturiskās situācijas noteiktajiem cēloņiem. No pamācoša sprediķa “Pusnakts stundā” atšķiras tieši ar rakstnieka veidotās situācijas pesimistisko atrisinājumu: Vilka radītajam stāsta Autoram nākas atzīt, ka šāds mēģinājums ir lemts neveiksmei vārdā nenosauktas ļaunuma banalitātes dēļ. Dialogā ar mirušajiem un Vēsturi viņš pārliecinās, ka ļaunuma cēloņi nav izskaidrojami, lietojot padomju ideoloģijas klišejas, bet “parastā cilvēka” rīcību visbiežāk nosaka situatīvā ētika, kas pasargā no sirdsapziņas pārmetumiem par izdarīto. Tādējādi Autora atbilde Vēstures uzdotajam jautājumam par to, vai Oskars Krūklis un Haims Cimbals ir pilnvarojuši viņu sarīkot šo pusnakts tiesas sēdi, lai noskaidrotu patiesību, izrādās neiespējama, jo mirušajiem ir vienalga – nāve ir vienīgais kopsaucējs, kas, līdzīgi “kaut kādai šausmīgai radniecībai” (Vilks 1968: 45), pastāv starp slepkavu un upuri. Tikai Vēsture var pastāstīt dzīvajiem par to, kas ir noticis pēc tam, kad nāve ir izdzēsusi cilvēka pieredzi.

Rakstnieks un laikmets padomju īstenībā

Vilka daiļradei piemīt

savdabīgs paradokss: zinot viņa prozas darbu tapšanas laiku, kā secinājis trimdas latviešu literatūrzinātnieks Rolfs Ekmanis (1929–2017), “varam būt droši, ka daudzas lietas tajos nav pateiktas. Taču arī tās lietas, ko viņš nav pateicis, rakstīdams par neseno vēsturi, padara dažus viņa stāstus par nesenās vēstures dokumentiem” (Ekmanis 1978: 312).¹ Līdzīgu secinājumu var attiecināt uz daudziem padomju okupācijas laikā tapušajiem latviešu rakstnieku darbiem, arī tad, ja nepiekrīt savulaik izteiktajam visai kategoriskajam apgalvojumam, ka “rakstniecība vienmēr – un Latvija nav nekāds izņēmums – pārsvarā bijusi ideoloģijas kalpone un noteiktas ideoloģijas izteicēja” (Lūse 2008: 8). Lai gan citāta autores nolūks bija parādīt padomju režīma ideoloģijas ietekmi latviešu literatūrā, taču ar šādu ideoloģijas definīciju pats mēģinājums tuvojas tā sauktā vulgārā marksisma izpratnei par literatūras un ideoloģijas attiecībām (Īgltons 2008: 33), literārajos darbos tiecoties saskatīt galvenokārt dominējošās ideoloģijas priekšstatu attēlojumu.

1 Raksta autora tulkojums no angļu valodas.

Pēc stāsta "Divpadsmit kilometri" publikācijas 1963. gada martā to mērķtiecīgi kritizēja par partejiskuma trūkumu, buržuāzisko nacionālismu un abstrakto humānismu (Gūtmane 2022: 66, 67), turklāt katrs no šiem pārmētiem padomju literatūras kritikas diskursā patiesībā nozīmēja politisku apsūdzību. Mākslas darba autora partejiskums, kā jau minēts, bija gan estētiskā vērtējuma, gan politiskās lojalitātes kritērijs Padomju Savienībā, tātad partejiskuma trūkums nozīmēja lojalitātes trūkumu padomju režīmam. Latviešu buržuāziskais nacionālisms LKP retorikā, it īpaši kopš 1959. gada, bija kļuvis par nopietnāko ideoloģisko pārkāpumu (Bleiere 2015: 100, 101), bīstamāka par to varēja būt tikai atklāta pretpadomju darbība – noziegums pret padomju valsti, kas tika sodīts atbilstoši kriminālkodeksam. Jēdziens "abstraktais humānisms" iezīmēja citu ideoloģiskā pārkāpuma veidu: atteikšanos no šķiriskās pieejas mākslā, atzīstot, ka universālās ētiskās vērtības ir nozīmīgākas par Komunistiskās partijas prasībām. Tādēļ rakstniekiem un māksliniekiem tika nerimstoši atgādināts par partejiskuma nozīmi daiļradē: "[M]ūsdienās, kad notiek ļoti asa cīņa starp imperiālismu un komunismu, humānisms nevar būt neitrāls un bezpartejsk." (Ovsjaņņikovs, Razumņijs 1965: 115)

Līdzīgas ierobežojumus partejiskuma saglabāšanas vārdā 50. gadu otrajā pusē un arī vēlāk piedzīvoja padomju historiogrāfija (Banerji 2018: 93). Komunistiskās partijas ideologi iejaucās ikreiz, kad uzskatīja, ka vēstures zinātnei draud pārlicia liberalizācija (Kozlov 2011: 387–390). Šādā kontekstā iekļaujas arī Vilka sarakstē 60. gadu vidū paustais (Oga 2022: 84) par viņa iespējamo arestu un izsūtījumu – atbilstoši staļinisma gados ieviestajai praksei literatūras kritiķu izteiktie politiskie pārmēti varēja kļūt par pirmo posmu rakstnieka politiskajā vajāšanā. Kā atzīmējusi Kronta, "Vilka humāniskā cilvēka koncepcija kazarmu sociālismā īsti neiederējās" (Kronta 1989), tādēļ viņa proza LKP ideologos izraisīja nepatiku un aizdomas, bet daži laikabiedri uzreiz pamanīja tās būtisko atšķirību no sociālistiskā reālisma kanona prasībām atbilstošajiem tekstiem.²

Kritiku par "Divpadsmit kilometriem" publicēja ne tikai ar literatūru saistītajos periodiskajos izdevumos, bet arī LKP žurnālā "Padomju Latvijas Komunisti" (Hiršs 1982: 431–433), kas formulēja režīma oficiālo viedokli ideoloģijas jautājumos. Tā bija saistīta ar kampaņu pret latviešu nacionālkomunistiem, kas noritēja 1959.–1962. gadā un radīja reakcionāru atmosfēru kultūras politikā kopumā (Bleiere 2002: 129, 130). Tāpat būtiska nozīme bija arī tam, ka Vilka nacionālkomunistiem tuvie politiskie uzskati nebija noslēpums, un tas pastiprināja LKP ideologu

2 Par to liecina, piemēram, ieraksts dramaturga Gunāra Priedes (1928–2000) dienasgrāmatā 1963. gada 9. martā: "'Karogā' – Ēvalda Vilka "Divpadsmit kilometri". Nu tad! Vai ar šo stāstu – un vispār ar Ēvaldu Vilku – nesākas latviešu padomju proza?" (Struka 2014: 329)

negatīvo nostāju pret "Divpadsmit kilometru" autoru (Oga 2022: 84). Atšķirībā no Igaunijas, kur 60. gados nacionālajā literatūrā tika risinātas līdzīgas problēmas (Monticelli 2020: 416–422), politiskais klimats Latvijas PSR vēl pirms Hruščova "atkušņa" beigām bija jūtami skarbāks.

Destalinizācijas pasākumi Padomju Savienībā līdz 1962.–1963. gadam radīja sabiedrībā zināmas cerības, ka komunistiskais režīms pārskatāmā nākotnē varētu mainīties, sekojot tā vadītāju pretrunīgajiem ierosinājumiem, taču destalinizācijas politika arī Hruščova valdīšanas laikā nebija konsekventa. Kā pretsvars pārlietas liberalizācijas radītajiem draudiem atbilstoši padomju politiskajai praksei (Bleiere 2002: 128, 129) regulāri tika organizētas kampaņas par PSKP ideoloģiskā darba pamatprincipu saglabāšanu un nostiprināšanu. 1963. gada martā vienu no šādām kampaņām aizsāka pats Hruščovs, aicinot stingri sekot partejiskuma principiem gan ideoloģijā vispār, gan arī literatūras un mākslas nozarē īpaši (Hruščovs 1963). Šis apstāklis ietekmēja arī LKP ierēdņu negatīvo attieksmi pret Vilka stāstu "Divpadsmit kilometri", piešķirot tā noliegumam papildu ideoloģisko pamatojumu.

Jāņem vērā, ka tolaik liberālās komunistiskās inteliģences mēģinājumi mainīt padomju totalitārā režīma izpausmes, lai sasniegtu "sociālismu ar cilvēciņu seju" (Bankovskis 2004: 40), Latvijas PSR noritēja atšķirīgi nekā Padomju Savienības politiskajā un ideoloģiskajā "centrā" – Maskavā un Ļeņingradā. Okupētajā Latvijā opozīcija padomju režīmam bija saistīta ar latviešu kultūras aizsardzību pret rusifikācijas spiedienu, kas padarīja psiholoģiski sarežģītāku intelektuāļu pielāgošanos režīma prasībām. Dažas būtiskas iezīmes intelektuāļu attiecībās ar padomju režīmu tomēr bija universālas, piemēram, izvēle starp opozīciju un konformismu dažādās pakāpēs bija aktuāla gan "centrā", gan Latvijas PSR (Eglāja-Kristsons 2021: 223–228). No 1968. gada tika ievērojami pastiprināta politiskā un ideoloģiskā kontrole visās padomju republikās, ieskaitot Latvijas PSR, kur kārtējo reizi tika deklarēta Komunistiskās partijas cīņa ar "latviešu buržuāzisko nacionālismu" (Ekmanis 1979: 200–208). Tās gaitā pilnveidoja iespieddarbu cenzūru un aktivizēja to rakstnieku darbības kontroli, kurus viņu publikācijās pausto uzskatu dēļ padomju režīms uzskatīja par politiski neuzticamiem vai pat bīstamiem (Škapars 2008: 22–24).

Lai gan kopumā latviešu rakstnieki 60. gadu otrajā pusē un 70. gadu sākumā spēja izrādīt vērā ņemamu pretestību LKP ideologu tiešajiem un netiešajiem uzbrukumiem (Bleiere 2007: 45–51), saglabājot zināmu "kultūras autonomiju" vismaz Rakstnieku savienības aizsegā, tomēr režīma īstenotās kultūras politikas pamatnostādnes tas nevarēja mainīt, jo nemainījās padomju politiskās sistēmas būtība.³

3 60. gadu beigās LKP īstenotās ideoloģiskās "tīrīšanas" kultūras politikā detalizētāk raksturotas pētījumā: Švec 2025: 61–67, 73–75.

To apliecina, piemēram, 70. gados tapušās LKP Kultūras nodaļas vadītāja Aivara Gora publikācijas par kultūras un mākslas procesu vadīšanu sociālistiskajā sabiedrībā (Goris 1973: 9–17; Goris 1977: 32–91), kur joprojām uzsvērtā PSRS konstitūcijā nostiprinātā PSKP noteicošā loma visās sociālās un politiskās dzīves jomās. Reformistu jeb “atkušņa” atbalstītāju un konservatīvo PSKP ideologu konkurence politiskās varas sistēmā turpinājās līdz pat Padomju Savienības pastāvēšanas beigām. Tā ir aplūkota gan politologu (Ļjabs 2012: 138–151) un vēsturnieku (Jones 2013: 235–244) pētījumos, gan arī fiksēta laikabiedru piezīmēs, piemēram, jau minētajā Priedes dienasgrāmatā (Struka 2014: 526, 527, 534, 539), tās autoram 60. gadu vidū vairākkārt paužot bažas par sagaidāmo staļinisma restaurāciju.⁴

Rakstnieki, kuru piederība Komunistiskajai partijai deva viņiem noteiktu statusu padomju valsts politiskās varas sistēmā, bet viņu darbu saturs neatkarīgi no tā bija ieguvis popularitāti sabiedrībā, atradās divkārt problemātiskā situācijā. Asā kritika, ko saņēma komunistu Vilka stāsts “Divpadsmit kilometri”, liecināja, ka formālā lojalitāte padomju režīmam neko daudz nenožīmēja tad, ja rakstnieka tekstā tika saskatītas politiskas vai ideoloģiskas kļūdas. No otras puses, politisko apsūdzību vajāta autora statuss ļāva tiem rakstnieka laikabiedriem, kas atbalstīja viņa uzskatus, apgalvot, ka Vilka darbi ir ieguvuši paliekošu vietu latviešu literatūras vēsturē (Hiršs 1986: 334). Turklāt šādu pārliecību pauda ne tikai Latvijā dzīvojošie literatūras kritiķi, kas personīgi pazina Vilku. Ekmanis apjomīgā pārskatā par latviešu literatūras attīstību okupētajā Latvijā 20. gadsimta 60. un 70. gados rakstīja:

Tādi rakstnieki kā Vizma Belševica, Visvaldis Eglons, Harijs Heislars, Ojārs Vācietis, Ēvalds Vilks un daži citi [savai] tautai vairs nav garīgi svešinieki, jo daži viņu darbi izteic visas tautas ilgas pēc cilvēciskajām vērtībām, viņu pieredzi, cerības un sapņus, kā arī viņu pretestību krievu tautas pārkumam un viņu noraidošo attieksmi pret ideoloģiju, kuru tiem uzspiedis ienīstais režīms. (Ekmanis 1979: 199)⁵

Minētie apstākļi veidoja politisko un psiholoģisko fonu, kas ietekmēja Vilka prozas darbu publikāciju un arī to recepciju sabiedrībā. Ar indivīda atbildību saistīto motīvu nozīmi abos stāstos izcēla literatūras kritiķi, dažādu paaudžu un atšķirīgu uzskatu pārstāvji gan okupētajā Latvijā (Melnis 1969: 138–140; Poišs 1971: 30–41), gan trimdā (Silenieks 1974; Biezais 2002: 202–204), kuri, rakstot par Vilka prozu, īpaši uzsvēra, ka “Pusnakts stundā” ir stāsts par eksistenciālas izvēles situāciju Otrā pasaules kara laikā. Literatūras kritikas reakcija uz stāstu “Pusnakts stundā” atšķirībā no “Divpadsmit kilometriem” bija pozitīva (Hiršs 1982: 436–438), tomēr “Pusnakts stundā” netrūka tādu teksta elementu, kas laikabiedriem varēja radīt visai

4 Par restālinizācijas centieniem PSRS 1965.–1969. gadā vairāk skatīt: Banerji 2018: 80.

5 Raksta autora tulkojums no vācu valodas.

tiešas asociācijas ar neseno politisko vēsturi, kaut arī stāstā attēloti notikumi Latvijas laukos Otrā pasaules kara laikā.

"Pusnakts stundā" par Oskara Krūkļa traģēdijas katalizatoru kļuva nevis Haima Cimbala slepkavība, ko pats Krūklis pat neuztvēra kā noziegumu, bet gan Krūkļa apjauta, ka līdz ar padomju režīma atgriešanos sekos arī lauksaimniecības kolektivizācija un viņš zaudēs savu zemi, kas Krūklim bijusi gan viņa dzīves saturs, gan lāsts. Turklāt zīmīgs ir Krūkļa kaimiņa Spaļa paskaidrojums, kāpēc kolektivizācija padomju Latvijā būs neizbēgama: "Tā nekad nebūs, ka visā valstī dzīvos pēc viena likuma, bet mazajā Latvijas pleķītī – pēc cita." (Vilks 1968: 48) Šī epizode stāstā atgādināja arī par to, kādēļ latviešu nacionālkomunistu mēģinājumi pirms desmit gadiem ietekmēt Latvijas PSR attīstību, pasargājot to no padomju ekonomiskās un demogrāfiskās politikas postošajām sekām, tika apkaroti kā buržuāziskā nacionālisma izpausme – stāsta publicēšanas laikā abās pusēs iesaistītie notikumu dalībnieki joprojām bija tepat un lieliski atcerējās, par ko ir runa.

Par Vilka prozu ir sacīts (Ekmanis 1979: 362), ka tās centrā parasti ir kāds no sabiedrības izstumts indivīds, tā dēvētais "mazais cilvēks", kas dodas cīņā ar vējdzirnavām. 60. gados sarakstītie stāsti "Divpadsmit kilometri" un "Pusnakts stundā" atspoguļo sava laika sociālās un politiskās norises un rakstnieka izcelto jautājumu par indivīda atbildību vēsturiskajā situācijā. Cilvēka izvēle paredz atbildību par savu rīcību, noraidot attaisnojumu, ka tāds bija laiks: Elmārs Zande ir atbildīgs par sava bērnības drauga nāvi, Oskars Krūklis – gan par svešā ebreju zēna, gan arī par sava dēla nāvi.

Literatūras kritika pamanīja rezignācijas noskaņu jau "Divpadsmit kilometru" intonācijā par indivīda nespēju mainīt pagātnei, nedz arī ietekmēt tagadni. Tajā toni nosaka partijas ierēdņi, kas ir atbildīgi par tās noziegumiem (Jānis Apalītis), un konformisti (Viktors Jeruks), kas pielāgojas šādai konjunktūrai. To šķietami kompensē trešā tēla – Elmāra Zandes vairākkārt, arī stāsta finālā uzsvērtais imperatīvs: "Es jūtos atbildīgs par visu, kas notiek pasaulē" (Vilks 1963: 115), tomēr tas ir deklaratīvs un tāpēc apšaubāms. Pēc pieciem gadiem Vilks to gandrīz burtiski atkārtos stāstā "Pusnakts stundā". Autora atbilde uz Vēstures uzdoto jautājumu: "Kāpēc tevi tas interesē?" – skan visnotaļ patētiski: "Tāpēc, ka jūtos atbildīgs par visu, kas noticis vai notiek pasaulē. [...] Man nav vienalga, ja kaut kur ir bendēti cilvēki!" (Vilks 1968: 39) Taču Autora deklarācija atduras pret Vēstures neslēpto ironiju: "Bet varbūt tie divi no Valkas nemaz nevēlētos, ka tu uzņemies par viņiem atbildību? Vai tu esi viņiem to jautājis?" (Vilks 1968: 39)

Autora dialogā ar Vēsturi ir daudz šādu jautājumu, uz kuriem nav iespējams atbildēt, jo politiskās apsūdzības, ko Autors met sejā Oskaram Krūklim: "Budzis! Kulaks!" (Vilks 1968: 41) un "buržuāziskais nacionālists" (Vilks 1968: 42), ir tikai

ideoloģiskas klišejas, un šķiet, ka Vilks tās apzināti izcēlis, lai parādītu to bezjēdzību. Krūkļa zemnieka loģika pret šādām apsūdzībām ir imūna. Taču vienlaikus tā ir imūna arī pret atbildību par savu rīcību, viņam atbildību aizstāj paklausība kara laika likumiem un nepieciešamība glābt pašam sevi. Pirmais apsvērums parāda vēsturiskās situācijas varu pār individu, bet Krūkļa rīcības dabiskais motīvs pasargāt vispirms savu ģimeni pārvēršas pretstatā – ētiskās dilemmas atrisinājuma izraisītās sekas Vilks parāda konsekvēnti un nežēlīgi.

“Pusnakts stundā” konstruētais Autora tēls, kā to precīzi fiksēja literatūras kritiķis Mārtiņš Poišs (1937–2022), “vienlaicīgi pilda pētnieka un prokurora funkcijas” (Poišs 1971: 30), un tā nav nejaušība. Autors ar mirušajiem sarunājas kā izmeklētājs, kas veic aizdomās turamo personu nopratināšanu, taču izrādās, ka patiesību šādi noskaidrot nevar. Ideoloģiskais pagātnes notikumu skaidrojums ir apzināti atsvešināts, jo tas paliek ārpus cilvēka dzīves traģēdijas, kas veido vēstures saturu. Taču arī “Vēstures acis ir skaudras un nežēlīgas” (Biezais 2002: 206), jo pagātni mainīt nav iespējams, un tikai spoku stāsta fantasmagoriskā realitāte dod Autoram un arī lasītājam iespēju uzzināt, kā pagātnes notikumus uztvēra paši šo notikumu dalībnieki. Ārpus literārā teksta šāda iespēja visbiežāk nepastāv, un mūsu priekšstatu par cilvēku rīcības motivāciju vēsturiskajā situācijā vienmēr būs nosacīti un aptuveni. Vēstures tēla secinājums “Pusnakts stundā” arī ir visai rezignēts: “Cilvēka vēsture ir viņa dzīve, pirms tās ir nakts, un pēc tās ir nakts.” (Vilks 1968: 38) Tomēr šis apstāklis neatceļ nepieciešamību noskaidrot patiesību par notikušo.

Par spīti cenzūras ietekmei, abi šajā rakstā aplūkotie Vilka stāsti piedāvā citu, no padomju historiogrāfijas koncepcijas būtiski atšķirīgu skatījumu uz vēsturi, kas ir tuvs eksistenciālisma estētikai (Freibergera 2000: 78, 79) un var tikt analizēts saistībā ar Unduska izstrādāto koncepciju par vēstures rakstīšanas ētisko pamatojumu: “[I]ebkura nopietna vēstures rakstniecība ir kas vairāk par morāles mācību, taču jebkura vēsture pārstāj pastāvēt, kad pazūd tās morāle.” (Undusk 2015: 134) Vilka stāsti atspoguļo vēstures divsejainā Jānusa dabu, vēsturniekiem vienlaikus raugoties pagātnē un atbildot tagadnei par ieraudzītā attēla precizitāti, tā apliecinot morāles nozīmi vēstures zinātnē. Reflektējot par “Pusnakts stundā” tapšanu, Vilks vēlāk paskaidroja: “[M]an likās, ka pildu dzīvā pienākumu, ko mirušie izpildīt nevar.” (Vilks 1980: 147) Tādējādi vēstures rakstīšana kļūst par mūsdienu cilvēka morālo pienākumu.

Noslēgums

1958. gadā publicētajā esejā par avangarda literatūru Ežēns Jonesko (*Eugène Ionesco*, 1909–1994) atzina: “Es cenšos paust, kādu es redzu pasauli, kāda tā man šķiet, iespējami godīgi, nedomājot par propagandu, bez nodoma vadīt

laikabiedru apziņu, es cenšos būt objektīvs savā subjektivitātē.” (Jonesko 2023: 169) Šos vārdus vienlīdz iespējams saistīt ar Vilka īstenotajiem prozas rakstīšanas principiem: neatkarīgi no autora politiskās pārliecības viņa “neuzspēlētās, nopietnās patiesības alkas” (Kronta 1989) kļuva par pamatu tam, ka pat cenzūras sakropļotajā tekstā rakstnieks, citējot kādu Teriju Īgltonu (*Terence Francis Eagleton*) atziņu, pārkāpa “sava laika ideoloģiskos ierobežojumus, sniedzot mums ieskatu realitātēs, kuras ideoloģija no mums slēpusi” (Īgltons 2008: 34).

Stāsti “Divpadsmit kilometri” un “Pusnakts stundā” to apliecina, turklāt runa šeit ir nevis par disidentismu vai atklātu pretestību padomju režīmam, bet par rakstnieka tiesībām uzdot režīmam neērtus jautājumus arī tad, ja pats esi šī režīma un daļa un to apzinies. Abos stāstos būtiska nozīme ir vēstures jēdziena metaforai. “Divpadsmit kilometros” tas ir bezvārda vectēvs arhaiskā ietērpā, kas deklarē ētisko motīvu: es esmu atbildīgs par to, kas notiek pasaulē, bet “Pusnakts stundā” jau konkrētizētais Vēstures tēls veido dialogu ar Autoru. Tajā atklājas, ka šis ētiskais imperatīvs ir kļuvis par deklarāciju, kam Autors tic joprojām, taču vienlaikus apzinās, ka nav iespējams to īstenot dzīvē.

Patiesības imperatīvu Vilks apliecināja arī publicistikā, kā ieganstu izmantojot šķietami marginālas tēmas. Piemēram, 1967. gadā laikrakstā “Literatūra un Māksla” publicētajā esejā ar nosaukumu “Par zaļo pogu, kaut gan tā nav galvenais” viņš ironizēja par rakstniekiem izvērīto prasību atspoguļot literatūrā padomju valsts sasniegumus, piemēram, kosmosa apgūšanā, nevis pievērsties sadzīves preču deficīta problēmām, kas pastāvīgi apgrūtinā cilvēku ikdienas dzīvi, jo šāda pieeja noteikti tiks uzskatīta par ideoloģiski kaitīgu. Atbildot uz paša formulēto retorisko jautājumu: ko gan rakstniekam iesākt šādā situācijā, Vilks secināja:

Un visbeidzot paliek iespēja rakties visiem dzīves slāņiem cauri un nokļūt pie patiesības gauda, lai kāds tas būtu. Tas ir tādā gadījumā, ja mēs [...] gribam redzēt arī tādu literatūru, kas nākamajām paaudzēm stāstītu par mūsu dienām labāk un apverošāk nekā vēstures mācību grāmatas. (Vilks 1980: 93)

Bet kā tad ar iespēju būt objektīvam savā subjektivitātē, ko par mērķi izvirzīja Jonesko? Postmodernajā historiogrāfijā ne vēstures rakstīšanas salīdzinājums ar literatūru, nedz teksta autora neizbēgamā subjektivitāte pagātnes attēlojumā nav problēma, jo ikviens realitātes attēls ir subjektīvs jau kopš tā dzimšanas – arī tā iemesla dēļ, ka nav iespējams ieraudzīt “pasauli vispār,” var saskatīt un saprast tikai kādu tās daļu, kas kļuvusi personiski svarīga. Literāra teksta formāts deva iespēju Vilkam šajos stāstos noraidīt shematisko, padomju ideoloģijas prasībām pakļauto vēstures koncepciju, pretstatot tai pagātnes izpētes morālo dimensiju. Tieši tā veido vēstures rakstīšanas pamatojumu, jo “vēstures zinātne, kas cenšas ignorēt morāli, īstenībā var pārvērsties par vēl pliekanāku morāles mācību vai kļūt par kognitīvo

absurdu" (Undusk 2015: 137). Tas padara Vilka prozu par nozīmīgu vēstures avotu, kas atspoguļo gan Padomju Savienības sociālajai dzīvei kopīgos procesus, gan šo procesu specifiku okupētajā Latvijā. Vilka stāstos "Divpadsmit kilometri" un "Pusnakts stundā" ietvertajās refleksijās par vēsturi būtisks ir viņa uzsvērtais atgādinājums par morāles nozīmi, dzīvojot amorālos apstākļos. Atgādinājums par personisko atbildību laikmeta kontekstā varēja šķist naivs vai utopisks, jo tas bija pretrunā ar padomju ideoloģijas priekšstatiem par sociālistisko sabiedrību, kur "viss ir kopīgs, sabiedrisks, komunāls" (Boldāne-Zeļenkova 2019: 465). Taču ar šiem atgādinājumiem par morāles nozīmi vēstures attēlošanā viņš izmantoja valodas priekšrocību, kas ļauj rakstniekam runāt par "lietām, kuru nav klāt" (Undusks 2016: 77), proti, par tām lietām, kuras nebija klātesošas padomju režīma veidotajā un kontrolētajā realitātē. Labi apzinoties tās liekulīgo būtību, Vilks savos prozas darbos nav moralizētājs, bet autors, kas atklāj cilvēka radītā jaunuma eksistenciālo banalitāti.

Avoti

Vilks, Ēvalds (1963). Divpadsmit kilometri. Stāsts. *Karogs*, Nr. 3, 70.–115. lpp.

Vilks, Ēvalds (1964). No dzīves – par dzīvi! *Literatūra un Māksla*, 14.11., 2., 3. lpp.

Vilks, Ēvalds (1968). Pusnakts stundā. Spoku stāsts. *Karogs*, Nr. 11, 37.–51. lpp.

Vilks, Ēvalds (1973). *Labs paziņa: stāstu izlase*. Rīga: Liesma.

Vilks, Ēvalds (1980). *No dzīves – par dzīvi: raksti un recenzijas*. Rīga: Liesma.

Literatūra

Arendt, Hannah (2006). *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Penguin Books.

Baets, Antoon De (2011). Censorship and History since 1945. Woolf, Daniel; Schneider, Axel (eds.). *The Oxford History of Historical Writing*. Vol. 5: *Historical Writing since 1945*. Oxford: Oxford University Press, pp. 52–73.

Banerji, Arup (2018). *Writing History in the Soviet Union: Making the Past Work*. London, New York: Routledge.

Bankovskis, Pēteris (2004). Vēlreiz par sešdesmitajiem. Izraksti no šoruden lasītām grāmatām. *Rīgas Laiks*, oktobris, 34.–41. lpp.

Bērziņš, Didzis (2013). Holokausta sociālās atmiņas reprezentācija Latvijas PSR literatūrā: Dagnijas Zigmontes, Ojāra Vācieša, Ēvalda Vilka, Zentas Ērgles darbu piemēri. *Aktuālas problēmas literatūras zinātnē*, Nr. 18. Liepāja: Liepājas Pedagoģijas akadēmija, 47.–57. lpp.

Biezais, Haralds (2003). Meditācija par noskrandušo vēsturi. *Karogs*, Nr. 2, 198.–208. lpp.

Bleiere, Daina (2002). Kultūrpolitika Latvijā 1959.–1962. gadā. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, Nr. 3, 114.–132. lpp.

Bleiere, Daina (2007). Varas Ezopa valoda: vēstures tēma "Gadu gredzenos". Gūtmane, Margita (sast.). *Dviņu zīmē: Vizmas Belševicas nozīme latviešu literatūrā un vēsturē. Konferenču materiāli*. Rīga: Karogs, 42.–61. lpp.

- Bleiere, Daina (2015). *Eiropa ārpus Eiropas... Dzīve Latvijas PSR*. Otrais, pārstrādātais izdevums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Boldāne-Zeļenkova, Ilze (2019). Okupācijas vara un kultūru migrācija: Latvijas PSR piemērs. Rožkalne, Anita (atb. red.). *Latvija: kultūru migrācija*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 460.–472. lpp.
- Briedis, Raimonds (2010). *Teksta cenzūras īsais kurss: prozas tekstus un cenzūra padomju gados Latvijā*. Rīga: LU Literatūras, folkloras un mākslas institūts.
- Clark, Katerina (1981). *The Soviet Novel. History as Ritual*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Eglāja-Kristone, Eva (2021). Expressions of Conformism and Adaptation among Creative Intellectuals in Occupied Latvia in the 1960s–1980s. Nollendorfs, Valters; Ščerbinskis, Valters (eds.). *The Impossible Resistance: Latvia between Two Totalitarian Regimes, 1940–1991. Symposium of the Commission of the Historians of Latvia*. Vol. 29. Rīga: Zinātne, pp. 223–234.
- Ekmanis, Rolfs (1978). *Latvian Literature under the Soviets, 1940–1975*. Belmont: Nordland.
- Ekmanis, Rolfs (1979). Die Literatur in Lettland in den 60er und 70er Jahren. *Acta Baltica*, 1978. Bd. XVIII. Königstein im Taunus: Institutum Balticum, S. 194–370.
- Freiberga, Elga (2000). *Mūsdienu estētikas skices*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Goris, Aivars (1973). *PSKP XXIV kongress un daži kultūras un mākslas attīstības jautājumi: palīgmateriāls lektoriem*. Rīga: Latvijas PSR Zinību biedrība.
- Goris, Aivars (1977). *Kāpot tautai. Publicistiskas apceres par dažiem kultūras un mākslas attīstības jautājumiem*. Rīga: Liesma.
- Gūtmane, Zanda (2022). Antana Šķēmas stāsts "Īzāks" un Ēvalda Vilka stāsts "Pusnakts stundā": holokausta traumas naratīvs 20. gadsimta 60. gados. *Letonica*, Nr. 45, 52.–76. lpp.
<https://doi.org/10.35539/LTNC.2022.0045.Z.G.52.77>
- Hiršs, Harijs (1982). Komentāri. Hiršs, Harijs (sast.). *Ēvalds Vilks. Kopoti raksti piecos sējumos*. II sēj.: *Stāsti*. Rīga: Liesma, 422.–438. lpp.
- Hiršs, Harijs (1986). Ar dzīves dedzinošo patiesību. Hiršs, Harijs (sast.). *Ēvalds Vilks. Kopoti raksti piecos sējumos*. V sēj.: *Publicistika. Vēstules*. Rīga: Liesma, 302.–334. lpp.
- Hruščovs, Nikita (1963). Augsts idejiskums un mākslinieciskā meistarība – padomju literatūras un mākslas lielais spēks. *Literatūra un Māksla*, 16.03., 1.–3. lpp.
- Īgltons, Terijs (2008). *Marksisms un literatūras kritika*. Tulk. Kārlis Vērdiņš. Rīga: 1/4 Satori.
- Ījabs, Ivars (2012). *Pilsoniskā sabiedrība: epizodes politiskās domas vēsturē*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Ivanovs, Aleksandrs (2003). Latvijas PSR historiogrāfija (konceptuāls pārskats). *Latvijas Vēsture*, Nr. 2, 75.–83. lpp.
- Jones, Polly (2013). The Personal and the Political: Opposition to the Thaw and the Politics of Literary Identity in the 1950s and 1960s. Kozlov, Denis; Gilburd, Eleonory (eds.). *The Thaw: Soviet Society and Culture during the 1950s and 1960s*. Toronto: University of Toronto Press, pp. 231–265.
- Jonesko, Ežēns (2023). *Piezīmes par un pret*. Tulk. Agnese Kasparova. Rīga: Omnia mea.
- Kozlov, Denis (2011). Athens and Apocalypse: Writing History in Soviet Russia. Woolf, Daniel; Schneider, Axel (eds.). *The Oxford History of Historical Writing*. Vol. 5: *Historical Writing since 1945*. Oxford: Oxford University Press, pp. 375–398.

Kozlov, Denis (2013). Remembering and Explaining the Terror during the Thaw: Soviet Readers of Ehrenburg and Solzhenitsyn in the 1960s. Kozlov, Denis; Gilburd, Eleonory (eds.). *The Thaw: Soviet Society and Culture during the 1950s and 1960s*. Toronto: University of Toronto Press, pp. 176–230.

Kronta, Ildze (1989). Portretskice politizētā laikā. *Jaunā Gaita*, Nr. 175.

Pieejams: https://jaunagaita.net/jg175/JG175_Kronta-par-Vilku.htm [sk. 07.05.2023.].

Kurman, George (1977). Literary Censorship in General and in Soviet Estonia. *Journal of Baltic Studies*, No. 8(1), pp. 3–15.

Lūse, Dace (2008). *Latviešu literatūra un 20. gadsimta politiskās kolīzijas*. Rīga: Valters un Rapa.

Melnis, Voldemārs (1969). *Literatūra un dzīves izpēte: literatūrkritiskas un publicistiskas pārdomas*. Rīga: Liesma.

Monticelli, Daniele (2020). Translating the Soviet Thaw in the Estonian context: entangled perspectives on the book series “Loomingu Raamatukogu”. *Journal of Baltic Studies*, No. 51(3), pp. 407–427. <https://doi.org/10.1080/01629778.2020.1762685>

Oga, Jānis (2022). Varai neērtā rakstnieka piemiņa un (literārais) mantojums. Ēvalda Vilka piemērs (1976–1978). *Letonica*, Nr. 45, 78.–111. lpp. <https://doi.org/10.35539/LTNC.2022.0045.J.O.78.111>

Ovsjaņņikovs, Mihails; Razumnijs, Vladimirs (red.) (1965). *Mazā estētikas vārdnīca*.

Tulk. Ellena Blūmentāle, Anna Feldhūne, Ruta Vīlpa. Rīga: Liesma.

Poišs, Mārtiņš (1971). *Atskautes punkts: literatūrkritiski raksti un apceres*. Rīga: Liesma.

Ponomarjovs, Boriss (red.) (1958). *Politiskā vārdnīca*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

Silenieks, Juris (1974). Review: “Labs paziņa” by Ēvalds Vilks. *Books Abroad*, No. 48(4), p. 823.

Sokolovs, Boriss (2004). *Leonīds Brežņevs: zelta laikmets*. Tulk. Maija Stūrniece. Rīga: Atēna.

Struka, Ieva (sast.) (2014). *Gunāra Priedes dzīve un darbi, 1959–1968*. Rīga: Jumava.

Swain, Geoffrey (2021). Resistance, Collaboration, Adaption in Soviet Context. Nollendorfs, Valters; Ščerbinskis, Valters (eds.). *The Impossible Resistance: Latvia between Two Totalitarian Regimes, 1940–1991. Symposium of the Commission of the Historians of Latvia*. Vol. 29. Rīga: Zinātne, pp. 151–166.

Škapars, Jānis (2008). *Barjerskrējiens. Pirmā grāmata: Dienasgrāmata, 1969–1979*.

Rīga: Dienas Grāmata.

Švec, Luboš (2025). Prāgas pavasara atskaņas Latvijas PSR sabiedrībā. Komunistiskās partijas loma t. s. radošās inteliģences uztveres veidošanā par 1968. gada notikumiem Čehoslovākijā. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, Nr. 1, 54.–80. lpp. <https://doi.org/10.22364/lviz.123.04>

Undusk, Jaan (2015). *Boļševisms un kultūra: esejas*. Tulk. Maima Grīnberga. Rīga: Neputns.

Undusks, Jāns (2016). Ištā brīža nozīmība. Laiks un morāle. Baklāne, Anda (red.). *Starp patiesību un varu: rakstnieku dažādās lomas Eiropas vēsturē*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 77.–80. lpp.

Vails, Pjotrs; Geniss, Aleksandrs (2006). *60. gadi: padomju cilvēka pasaule*. Tulk. Jānis Cekuls. Rīga: Jumava.

Zelče, Vita (2014). Latvijas iedzīvotāju sociālās atmiņas kopienas un identitāte. Rozenvalds, Juris; Zobena, Aija (zin. red.). *Daudzveidīgās un mainīgās Latvijas identitātes*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 195.–205. lpp.